

УДК 94(477)*19:177.72

БЛАГОДІЙНІСТЬ У ХАРКОВІ В ХІХ СТОЛІТТІ

Лариса Вікторівна БАЛИЧЕВА,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства

і мовної підготовки іноземних громадян

Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця

ORCID ID: 0000-0002-5960-0997

В статті на основі широкого кола наукової літератури та періодики розкриті мотиви, засоби та напрями приватної та суспільної благодійності представників української ліберальної інтелігенції та соціально орієнтованих підприємців у ХІХ столітті, наведено дефініції понять «благодійність», «доброчинність», «меценацтво».

Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. Стаття спирається переважно на порівняльно-типологічний та історико-культурний підходи, а також на елементи ретроспективного методу історичного краєзнавства.

Результати проведеного дослідження дозволили дійти висновку, що традиція благодійності була сформована в українському суспільстві здавна і носила церковно-громадський характер. Церква як осередок християнської моралі стала рушійною силою в поширенні цілеспрямованої турботи про немічних та знедолених. З кінця ХVІІІ століття благодійність поступово ставала інтенсивнішою, що було пов'язано з соціальними та економічними трансформаціями, які відбувалися в суспільстві.

Встановлено, що основними напрямками приватної та суспільної благодійності було створення та будівництво сиротинців, відкриття шкіл, гімназій для малозабезпечених прошарків населення, створення лікарень, допомога суспільно незахищеним групам населення під час епідемій та голоду, заснування та фінансування різноманітних професійно-технічних і комерційних навчальних за-

кладів та підтримка студентства, організація спеціальних попечительств, комітетів, товариств та фондів. Акцентовано увагу на тому, що протягом ХІХ століття, незважаючи на традиційні мотивації, такі як власні амбіції, пожертви на увічнення пам'яті улюбленої дружини, дитини, батька, релігійні переконання, думки про посильну допомогу нужденним, першочерговим стає сприяння освіті, охороні здоров'я, розвитку мережі закладів із догляду за дітьми робітників.

Завдяки появі нової групи соціально орієнтованих підприємців Харкова громадська благодійність в зазначений період трансформувалася та мала інноваційний характер і проявлялася насамперед, у нових організаційних формах. Підсумовуючи, варто підкреслити, що уроки минулого унаочнюють принципи поведінки сучасників та дають спільноті ідейно-моральне та соціальне підґрунтя для поширення благодійництва під час економічних криз, епідемій та війн.

Ключові слова: благодійність, підприємець, добродійник, меценат, Харків.

Larysa Viktorivna Balycheva. Charity in Kharkiv in the 19th century

In this article, based on a overview of scientific literature and periodicals, the motives, means and directions of private and public charity of representatives of the Ukrainian liberal intelligentsia and socially oriented entrepreneurs in the 19th century are revealed, definitions of the terms «charity», «philanthropy», «patronage» are given.

The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The article relies mainly on comparative-typological and historical-cultural approaches, as well as on elements of the retrospective method of historical regional investigation.

The results of the research made it possible to conclude that the tradition of charity was formed in Ukrainian society a long time ago and had a state-church character. The Church as a center of Christian morality has become a driving force in the spread of purposeful care for the weak and disadvantaged. Since the end of the

18th century, charity has gradually become more intense, which is connected with the social and economic transformations taking place in society.

It was established that the main directions of private and public charity were the creation and construction of orphanages, the opening of schools, gymnasiums for low-income groups of the population, the creation of hospitals, assistance to socially vulnerable population groups during epidemics and famine, the foundation for the financing of various vocational and commercial educational institutions and student support, organization of special trusteeships, committees, societies and foundations. Attention is focused on the fact that during the 19th century, despite traditional motivations, such as personal ambitions, donations to perpetuate the memory of a beloved wife, child, father, religious beliefs, thoughts about providing assistance to the needy, promotion of education, health care becomes a high priority, the development of a network of institutions for the care of workers' children.

Due to the emergence of a new group of socially oriented entrepreneurs, Kharkiv's public charity in the specified period was transformed and had an innovative view and it was manifested in new organizational forms. It could be summarized that the lessons of the past relative to the principles of behavior of contemporaries. Reasons of charity for community are ideological, moral and social, that increased in times of economic crises, epidemics and wars.

Key words: *charity, entrepreneur, benefactor, philanthropist, Kharkiv.*

Незалежна Україна на сучасному етапі переживає одну з найтрагічніших сторінок своєї історії, тому ознакою сьогодення стає питання соціального захисту різних верств населення. Особливістю сучасного періоду є зростання кількості вразливих прошарків суспільства, які потребують підтримки: людей похилого віку, безробітних; мігрантів; інвалідів; хронічно хворих? людей, які перебувають за межею бідності та ін.

Зважаючи на це, сьогодні питання благодійності є актуальним як у науковій площині так і в практичному застосуванні. Традиція благодійності була сформована в українському суспільстві здавна. Але саме в ХІХ столітті в умо-

вах промислового перевороту та подальших економічних змін, крім традиційної церковно-громадської доброчинності починають з'являтися ще й державні, станові, земські, міські громадські товариства та благодійні заклади приватних осіб. В цей час представники ліберальної інтелігенції й підприємці, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання позадержавної благодійності. Розгортали вони свої благодійні акції як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Справедливо буде зазначити, що вивчення вітчизняних традицій благодійності допоможе усвідомити її ефективні форми, методи та напрями й творчо адаптувати прогресивні знахідки у справу відродження України.

Історіографію питання доброчинності у визначений період можна поділити на три основні періоди. Низка законодавчих актів кінця XVIII – початку XIX ст. призвела до жвавого обговорення громадськістю багатьох аспектів доброчинності. Тому, з середини 50-х років XIX ст. з цього питання було опубліковано багато різноманітних книг, брошур, статей та заміток у періодичних виданнях [1, 2, 3].

Дореволюційна наукова література з цієї теми має описовий, практичний або агітаційний зміст. Найбільш значні дослідження було здійснено відомими етнографами Д. Багалієм та Д. Міллером, які дослідили величезну кількість архівних матеріалів та на їх основі проаналізували як загальні риси благодійності так і окремі її напрями [4].

Радянська історіографія не розглядала питання благодійності. Тому тільки наприкінці 80-х років XX століття науковці знову повернулися до вивчення цього питання. Протягом цього періоду було видано ряд цікавих монографій. Особливо глибоке теоретичне осмислення цього явища було запропоновано авторками монографії «Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення», акцентуючи увагу саме на активну громадську та доброчинну діяльність підприємців [5].

Протягом останніх десятиліть сучасні історики знову повернулися до розгляду цього питання. Провідну роль у вивченні благодійності відіграють дослідження М. С. Рижкової, О. В. Каленик, Т. Сухенко, І. Робака, І. Доника [6, 7, 8, 9, 10].

Метою статті є дослідження стану та традицій благодійності ділової еліти Харкова в ХІХ столітті.

Проблема походження терміну добродієність, її проявів в різні періоди історичного минулого й досі залишається дискусійною. За визначенням словника української мови, добродієність – зроблене добро [11]. Благодієність – надання приватними особами матеріальної допомоги, підтримки бідним, сиротам тощо. Узагальнюючи ці тотожні поняття авторки монографії «Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення» Олександра Пиріг та Дарина Черняк до філологічного тлумачення додають юридичне визначення, що означає добровільну безкорисливу діяльність фізичних та юридичних осіб у наданні матеріальної, фінансової, організаційної та іншої допомоги людям, які потребують соціального захисту [5, с. 138].

Дефеніція «меценатство» походить від імені багатого римського дипломата, приятеля імператора Гая Юлія Цезаря Октавіана – Гая Цільнія Мецената, який був шанувальником мистецтв, поетом, а також витрачав значні кошти на придбання творів мистецтва, матеріально підтримував молодих поетів Вергілія, Горация, Проперція [5, с. 138].

В сучасній науці існують різні підходи до періодизації розвитку благодійності на теренах колишньої Російської імперії – за її ініціаторами (держава, церква, громадські організації, приватні особи); за рівнем активності (піднесення та спаду); за умовами розгортання (ситуація в країні, війни, неврожаї, голод, інші нещасні випадки або урочисті події); за взаємозв'язком владних рішень і громадських ініціатив.

Прийняття християнства в 988 р. стало основою благодійності на українських землях в умовах традиційного суспільства. В Євангеліє від св. Матвія ска-

зано, що роздача милостині становить найважливіший християнський обов'язок, засіб підтримки знедолених. Слід зазначити, що добродійність здійснювалася і як масова реакція наслідування, моди, моральної спокути гріхів, самоствердження. Відтак піклування про найбільш вразливі прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб (магнатів і шляхти).

У 1775 році імператрицею Катериною II було видано «Учреждение для управления губерний Российской империи», за яким школами та богоугодними закладами опікувався новостворений Приказ громадської опіки. З цього часу органи державної влади впроваджували різноманітні форми опіки окремих соціально незахищених груп людей. Крім того, зародження підприємництва в індустріальну добу призвело до формування нової спільноти підприємців з приватною власністю та значними прибутками. Ця підприємницька еліта активно розвивала та удосконалювала свої підприємства, але ніколи не забувала піклуватися про своїх працівників та членів їх родин. Тому цілком зрозуміло, що з кінця XVIII ст. добродійність в Україні поступово видозмінюється з церковно-громадської на державно-громадську.

На початку XIX ст. у багатьох великих містах за ініціативою Олександра I почали створюватися громадські філантропічні товариства. З 1811 року про створення такого товариства замислилися і харків'яни. Добродійна організація ставила собі за мету – надання будь-якої посильної допомоги всім нужденним. Це товариство опікувалося перш за все удовами, малолітніми сиротами, важкохворими та тими, хто постраждав від нещасних випадків. Наприклад, професор терапевтичної університетської клініки Ф. К. Альбрехт надавав безкоштовну медичну допомогу малозабезпеченим хворим. Але засновники майбутнього Харківського товариства добродійності мріяли не тільки про створення богадільні для нужденних, а й надання допомоги в пошуку житла, роботи тощо. За словами Д. Багалія та Д. Міллера об'єктом уваги Харківського благодійного товариства був «кожний, незалежно від його стану, статі та віку, хто потребує

опіки, допомоги, розради чи наставляння...» [4, с. 904]. Варто зазначити, що за весь час свого існування це товариство надало допомогу 149 родинам, опікувалося долею 17 хлопчиків-сиріт дворянського походження.

Одним із важливих напрямків роботи товариства було зосередження на зборі коштів для заснування та подальшої роботи Інституту шляхетних дівчат [8, с. 80–81]. Варто підкреслити, що мети було досягнуто 15 вересня 1812 року, зокрема, за активної участі членів Іванівської гілки давнього старшинсько-шляхетського роду Ковалевських, що мешкали в с. Іванівка Харківського повіту [12, с. 111].

В Інституті шляхетних дівчат могли отримати освіту не тільки представниці збіднілих дворянських родин та доньки обер-офіцерів, а й дівчата, батьки яких належали до різних станів і могли сплатити відповідну плату, окрім представників міщанства та селянства. Такі напівпансіонерки жили в своїх родинах і відвідували заняття. Для них була встановлена плата, що становила у 1812 році 250 крб. на рік, а в 1817 р. – вже 500 крб. [8, с. 82].

За укладеним статутом члени товариства збираються на загальне засідання щорічно у серпні, а кожні три роки обирають новий склад Ради товариства та його керівника. Для вирішення нагальних справ Рада збиралася щотижнево. Першим керівником Благодійного товариства став Г. Ф. Квітка, інтереси якого сягали не тільки літератури, а й просвітництва й суспільного добробуту [13]. Членом Ради товариства на 1813 р. був совісний суддя, надвірний радник і кавалер, нащадок відомого українського козацького роду Петро Іванович Ковалевський [2, с. 23]. Від Зміївського повіту з одноразовим внеском у 360 рублів увійшов Іван Іванович Ковалевський, від Богодухівського повіту – брати Василь та Іван Каразіни, від с. Барвенково Купянського повіту – військовий обиватель Святка [2, с. 34–35]. Не байдужим до справ цього товариства був і губернатор-просвітник Слобідсько-Української губернії І. І. Бахтін. Протягом перших чотирьох місяців чисельність членів товариства стрімко збільшувалася та досягла 201 особи. З кожним роком вона зростала: 1813–215, 1814–233, 1815–

261 членів. В 1816 році товариство об'єднало 216 однодумців [4, с. 905]. Крім постійних членів товариство налічувало велику кількість почесних та дійсних членів. У його складі були впливові та заможні представники дворянства та підприємці, такі як дворянський статський радник та промисловець Павло Демидов, фізик, професор, ректор Харківського університету Афанасій Стойкович, професори Т. Осиповський та І. Каменський, губернський прокурор Коханців, директор училищ О. Шредер, губернський скарбник Романов, голова лікарської управи Грумбах [3, с.110–115].

Ці представники української ліберальної інтелігенції виконували функцію кореспондентів. Як ми розуміємо, що відоме нам зараз значення цього слова не розкриває друге його вживання. Кореспондент – це особа, яка листується з кимось [11]. Виходячи з цього визначення, стають зрозумілими обов'язки цих членів товариства – листування та залучення благодійників як нових членів товариства, збір інформації про нужденних, дітей-сиріт тощо.

Товариство існувало за рахунок членських внесків та пожертв благодійників. Так, згідно з твердженням Д. Багалія та Д. Міллера, в 1818 році невідомим доброчинцем було надіслано значну суму у 1000 крб., від С. М. Каменського – 5000 крб., а П. Г. Демідов сплатив не тільки членський внесок у розмірі 2000 крб., а й пожертвував 2000 крб. [4, с. 905]. Постійні ж члени вносили до каси товариства щороку по 25 крб.

Кількість вихованець стрімко зростала і у 1816 році в Інституті навчалися 60 дівчат, серед них – 20 «дарових» вихованець та 40 пансіонерок. [8, с. 82]. На думку Олександра Борзенка, «ми вперше зустрічаємося з ініціативою самої громадськості у справі жіночої освіти та на підставі складеного Благодійним товариством статуту знайомимося з поглядами тодішніх найбільш передових людей на виховання та освіту, що їх мусить одержувати жінка, на сфері діяльності, що визнавались у ті часи для неї приступними, а також на ставлення до неї самого суспільства» [13].

Під опікою Товариства Інститут перебував аж до 1818 року, коли був прийнятий під найвище заступництво государині імператриці Марії Федорівни та отримав статут державної установи. З цього часу Інститут шляхетних дівчат перейшов під протекцію Відомства закладів імператриці Російської імперії й щорічно отримував 3 тис. крб. Зрозуміло, що члени товариства продовжували надсилати пожертви та грошову допомогу, як, наприклад, П. Демидов. Він передав на будівництво приміщення для Інституту 20 тис. крб. та надсилав щорічно по 1000 крб. [9, с. 80], А. Квітка – 10 тис. крб., І. Каменський – 5 тис. крб. [7].

Опіка вихованець тривала і після випуску. Наприклад, одна з перших трьох випускниць Харківського Інституту шляхетних дівчат – Марія Ружицька, залишилася працювати у якості помічниці доглядачки з призначеною оплатою в розмірі 150 крб., а дві інші вдало вийшли заміж.

Після смерті в 1828 році імператриці Марії Федорівни дворянство Слобідсько-Української губернії зголосилося добровільно утримувати Інститут шляхетних дівчат на власні пожертви. Поміщики платили по 5 копійок з кожної селянської душі в фонд Інституту.

Епідемія холери 1830 року та голод 1833 року призвели до нової хвилі добродійності впливових харків'ян. Під час спалаху епідемії холери лікарні міста були переповнені, катастрофічно не вистачало ліжок, посуду. В цей час харківські купці запропонували грошову підтримку лікарень, що опікувалися хворими на холеру. Наприклад, купець 2-ї гільдії П. Мішуков пожертвував 3537 крб. 24 коп., Д. Ковальов – 2867 крб. 95 коп., П. Верховський та А. Клімов – 3205 крб. [4, с. 909]. Мешканці міста, міська адміністрація та керівництво лікарень для хворих на холеру були безмежно вдячні й оголосили П. Мішукова, А. Клімова та П. Щелкова громадськими попечителями цих лікарень.

В цей час лікарні безперечно потребували і ліків. Харківські аптекарі та власники «вільних аптек» Г. Фідлер та Е. Нельдіхен забезпечували містян ме-

дикаментами «отказавшись от уплаты части следуемого им вознаграждения за медикаменты для холерных больниц» [10; 4, с. 909].

Коли в 1847 році епідемія холери в котре повернулася до Харкова, то власники аптек для попередження розповсюдження хвороби безкоштовно видавали ліки малозабезпеченим харків'янам. Ці витрати компенсувалися за рахунок відшкодувань з казни міста, або за рахунок поміщиків, селяни яких отримали допомогу [10].

Варто зазначити, що власники всіх харківських «вільних» аптек надавали знижки від 20 до 40% на придбання ліків Харківському колегіуму, Інститутів шляхетних дівчат, «казеннокоштным» студентам Харківського університету, університетській студентській лікарні й університетським клінікам, реальним училищам Харківської губернії [14, с. 123]. Така благодійність була спрямована на отримання прихильності з боку керівництва лікарських управ. Харківські підприємці-фармацевти зобов'язувалися надавати знижку для «казенных заведений». Підтвердження цьому знаходимо у статті «Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові XIX – на початку XX ст.»: «директор Харківських училищ звітував, що для вихованців гімназії утримується ліків з «вільної» аптеки А. Ейзелера на суму 1000 асигнаційних карбованців і з кожного карбованця надано знижку по 30 коп. асигнаційних карбованців» [10]. І це не поодинокий випадок. За матеріалами звіту в 1840 р. Інститут отримав з аптеки Г. Сартісона ліків на суму 3680 крб. 17 коп. зі знижкою 35 коп. з карбованця [10].

Така підтримка тривала і в подальшому. В 1860 році найбільша харківська аптека О. Френдлінга постачала безкоштовно ліки до місцевої в'язничної лікарні [14, с. 132].

Під час голоду 1833 року купці І. Кузін, Кожевніков, П. Мішуков, І. Безходарний, А. Клімов, П. Щелков, П. Верховський, Мотузков, Базілевський, Скринник, Д. Ковальов, Панченко та Рижов запропонували закупити зерно

для продажу мешканцям міста за закупівельною ціною на суму 100 тис крб. [4, с. 910].

Не стояло осторонь і жіноцтво Харкова, воно поставило собі за мету виявляти бідняків, які соромилися просити милостиню, і надавати їм допомогу, але не тільки грошима та речами першої необхідності, а й пошуком відповідної роботи. Так у 1844 році за кошти Харківського благодійного товариства, заснованого 1843 року, для обдарованої швачки, що мешкала на околицях і не мала достатньої кількості замовлень, представницями Харківського товариства благородних дам на чолі з дружиною губернатора Харківської губернії Емілією Петрівною Трубецькою було винайнято квартиру в центральній частині міста [4, с. 918]. Заможним жіноцтвом міста проводилися благодійні спектаклі, концерти, маскаради, ярмарки. Згідно з твердженнями Д. Багалія та Д. Міллера, 17 січня 1838 року від концерту та аукціону з продажу дамського рукоділля було отримано 2485 крб. [4, с. 911].

Технічний переворот призвів до кардинальних суспільно-економічних змін. В цей час сформувалася соціальна основа підприємництва. Цій трансформації сприяли і буржуазні реформи 1860-х – 70-х років. Після реформ Олександра II відбувається поступове збільшення населення міст та їх соціальна поляризація.

Тоді ж відбулося суттєве зміщення вектора благодійних зусиль. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відсувалася на другий план. Натомість, на першому стояли – сприяння освіті, опіка незаможної учнівської й студентської молоді, започаткування стипендіальних фондів для найбідніших учнів, гімназистів, студентів, що стало поширеним явищем у другій половині XIX – на початку XX століття, підтримка культурно-мистецьких закладів і окремих митців, охорона здоров'я й різнобічна допомога міській бідноті (побудову дешевого міського житла, відкриття закладів по догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, їдалень з дешевими обідами), що дозволяло пом'якшити соціальні контрасти, підняти рівень міської

гігієни, грамотності простого люду. Інтереси підприємців у галузі освіти полягала у підтримці професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів, які готували кваліфікованих робітників, фахівців-управлінців промислових об'єктів.

За освітньою реформою 1864 року з'являються реальні гімназії, які надавали практичні знання та орієнтувалися на потреби промисловості і торгівлі. Такими закладами були – Жіноча ремісничка школа Харківського товариства поширення в народі писемності (заснована у 1877 році), у якій викладали швейну справу, Залізнична школа (1870 р.), Харківське міське ремісниче училище, що готувало ковалів і молотобійців (1886 р.), Приватна школа стенографістів Устинова, малярно-декоративна школа (1890 р.) тощо [15].

Почали зароджуватись нові вектори благодійної діяльності – супровід колишніх ув'язнених, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), боротьба з пияцтвом, підтримка талановитої молоді та багато інших.

Однак, за для реалізації цих ідей тільки державних коштів буде недостатньо, тому підприємці розуміли, що технічна революція потребує освічених працівників, активно долучалися до цього процесу та мали щире бажання допомогти подолати ці суспільні проблеми. З іншого боку – благодійність впливала на їх соціальний статус та вважалася справою престижною. За благодійність вони отримували почесні звання, чини, посади, нагороджувалися орденами. В такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. Відомий харківський банкір і підприємець О. К. Алчевський наголошував, що варто «...припинити роздавати продукти і гроші і почати роздавати знання та уміння» [16].

Тому родина Алчевських виділила на будівництво Будинку грамотності значну суму коштів, закупила підручники, а дружина та донька О. К. Алчевського організувала недільні школи та самі викладали в них. Інший відомий підприємець і меценат Іван Герасимович Харитоненко побудував

у Харкові власним коштом (близько 100 тис. крб.) трьохповерховий будинок студентського гуртожитку на 150 осіб. В 1882 році він пожертвував 30 тис. крб. на будівництво нового приміщення хірургічної клініки Харківського університету в університетському саду [17, с. 3]. І навіть після смерті Івана Герасимовича, його син Павло Іванович Харитоненко виконав заповіт свого батька й передав дирекції Музичного товариства 5 тис. крб. [18, с. 4].

Іноді фокус уваги підприємців-благодійників був спрямований на допомогу представників лише своєї національності або віросповідання. В грудні 1872 року купці єврейської національності відкрили «російсько-єврейську» школу для дітей найбільш вразливих одновірців.

Таким чином, тема розвитку благодійності в XIX столітті є різновекторною та невичерпною. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що громадська благодійність пройшла шлях від простої милостині до різноманітних соціально-орієнтованих форм та напрямів. З появою в XIX столітті нової активної соціальної групи – підприємців, громадське благодійництво та меценатство отримало новий імпульс до розвитку. Найбільш далекоглядні доброчинці чітко розуміли, що економічне майбутнє не можливе без розвитку освіти, науки та соціальної сфери. Саме духовно вмотивована благодійність сприяла формуванню в суспільстві громадської ініціативи для пом'якшення соціальних суперечностей.

Література:

1. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования. Харьков, 1912. 147 с.
2. Высочайше утверждённые правила Харьковского общества благотворения. Харьков : Унив. тип., 1812. 39 с.
3. Лазаревич И. П. Деятельность женщин. Харьков : Тип. Зильберберга, 1883. 195 с.

4. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. Історія міста Харків за 250 років його існування (1655–1905). Істор. монографія : в 2-х т. / Репринт. изд. – Харків, 1993. Т. 2. 975 с.
5. Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення : монографія. Київ : Вид-во «УкрДрук». 2011. 198 с.
6. Рижкова М. С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.01. Мелітополь, 2011. 20 с.
7. Рижкова М. С. З історії розвитку Харківського інституту шляхетних дівчат. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць*. – Випуск ЛІІІ. Ч. ІІ. Слов'янськ : СДПУ, 2010. – 249 с. URL: <http://repo.uipa.edu.ua/jspui/handle/123456789/3268> (дата звернення: 26.12.2022).
8. Каленик О. В. Харківський інститут шляхетних дівчат як осередок педагогічної освіти на Слобожанщині. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. 2011. Випуск 42. С. 79–85.
9. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в ХІХ столітті. *Етнічна історія народів Європи*. Випуск 7. С. 80–84.
10. Робак І., Якуба А. Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові ХІХ – на початку ХХ ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Robak_Ihor/Zarodzhennia_i_stanovlennia_pryvatnoho_aptechnoho_biznesu_v_Kharkovi_XIX_na_poch_XX_st.pdf?PHPSESSID=ro1q85ssqcl22tb5j8dudj2h60 (дата звернення: 12.01.2023).
11. Академічний тлумачний словник (1970–1980 рр.). URL: <http://sum.in.ua/s/dobrochynnistj> (дата звернення: 15.01.2023).
12. Кас'яненко Ю. О. Приватне та громадське життя Іванівської вітки роду Ковалевських у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. Випуск 57. Харків, 2020. С. 109–115.

13. Борзенюк О. І. Портрети Г. Квітки-Основ'яненка в контексті міфологічної біографії. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46590039.pdf> (дата звернення: 12.12.2022).

14. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. 346 с.

15. Хорошев О. М. Формування системи освіти Харкова XIX – поч. XX ст. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/990/1.pdf> (дата звернення: 13.02.2023).

16. Нікітін М. Ю. Спільні зусилля земств Харківської губернії і благодійників по розвитку навчальних закладів (1865–1905 рр.) URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/20139/1/Nikitin.pdf;jsessionid=6E6CBFB3254FE34BCBE24BC5E74BD851> (дата звернення: 15.10.2022).

17. Хирургическая клиника Харьковского университета. Южный край. 1882. 20 апреля. С. 3.

18. Заседание дирекции Музыкального общества. Южный край. 1893. 10 июня. С. 4.

19. Друганова О. М. Філософські основи розвитку приватної добродійної діяльності в освіті України (кінець XVIII – початок XIX століття) *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Філософія»*. Том 2. № 40. 2013. С. 221–233. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/2629> (дата звернення: 27.10.2022).

20. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.